

LAWA NI VEIKA VAKAITAUKEI

LAWASAU NI VEIKA VAKAITAUKEI (BOSE NI YASANA)

KEI NA

LAWANIKORO E YAVUTAKI MAI NA LAWASAU

TTFB Complex (North Wing)
87 Queen Elizabeth Drive,
P O Box 2100,
Government Building, Suva, Fiji

A Prosperous Vanua for A Better Fiji

LAWA NI VEIKA VAKAITAUKEI

(WASE 120)

TIKINA 6 – LAWASAU NI VEIKA VAKAITAUKEI (BOSE NI YASANA)

LAWANIKORO E YAVUTAKI MAI NA LAWASAU 25

LEWENILAWA

TABANA I – IVAKAMACALA TAUMADA

1. Ulutaga leleka
2. Kaukauwa
3. iBalebale
4. iNaki ni Lawanikoro

TABANA II –KOVUKOVU VAKALAWA NI LAWANIKORO

5. Kaukauwa vakalawa
6. Lawanikoro kei na Lawalevu
7. Vauci Vakalawa

TABANA III – TAURIVAKI NI LAWANIKORO

8. Kaukauwa
9. Vakalecalecavi ni Lawa
10. Railesuvi ni Lawanikoro

TABANA IV – NA VANUA

11. Na Bose Vanua
12. iTavi ni iLiuliu ni Yavusa
13. iTutu Lala Vakavanua
14. Rokovi ni ivakarau vakavanua
15. iTavi vakavanua

TABANA V – TURAGANIKORO

16. iTavi ni Turaganikoro
17. Turaganikoro e Vakaillesilesi Vakamatanitu

TABANA VI – BOSE VAKORO

18. Tauyavutaki ni Bose Vakoro
19. iTavi ni Bose Vakoro
20. Lewe ni Bose Vakoro
21. Na Bose Vakoro
22. Tiko ena Bose Vakoro
23. iTotogi ni calata na Bose Vakoro

TABANA VII- TAUYAVUTAKI NI KOMITI

24. Yavu ni komiti
25. Komiti ni Tikobulabula
26. Komiti ni Lawa
27. Komiti ni Nodra Vakamareqeti na Gone
28. Komiti ni iTovo
29. Komiti ni Vuli
30. Soqosoqo Vakamarama
31. Komiti ni Lotu
32. Komiti ni iTabaqase/Dawai kei na Vakaleqai vakayago
33. Komiti ni iTabagone
34. Komiti ni iYaubula
35. Komiti ni iLavo
36. Solesolevaki Vakoro

TABANA VIII – LAWA E VAUCA NA BASUKI NI LAWANIKORO

37. Cala ni kena tabonaki na basuki ni Lawanikoro

TABANA IX – LAWA E TAQOMAKA NA VEILIUTAKI KEI NA ROKOVI NI VANUA

38. Cudru ena Vanua
39. Mateni
40. Vakatabui ni gunuvi ni yaqonanivalagi
41. Vakatabui ni wainimate ni veivakamatenitaki se cerumi ni veika e tiko kina na wainiveivakamatenitaki.
42. Butako
43. Curu vakailoa
44. Maroroya na kaivesu
45. iSulusulu
46. Vakasausa
47. Volai/bokoci ena iVolanikawabula
48. Tauyavutaki ni Matalotu

TABANA X- LAWA ME TAQOMAKI IRA NA VAKALEQAI RAWARAWA

49. Vakamareqeti ni Gone
50. Veivakamavoataki

TABANA XI – LAWA NI TARAVALA

51. Veivakadonui ni taravale ena koro
52. Veiyawaki ni vale
53. Valenivo kei na salaniwai
54. Taravale ena vanua luvuluvu

TABANA XII – LAWA NI VEIVAKALELECI

55. Laiseni ni waqa kei na iyaragi ni tataqomaki
56. iTavi ni itaukei ni waqa
57. Lori kei na rokovi ni koro
58. Vakaruru ena iqoliqoli itaukei

TABANA XIII – LAWA NI CURUMA NA KORO

59. Tauri itukutuku ni veivakatorocaketaki/vadidike kei na so tale

TABANA XIV- LAWA E VAUCA NA TIKOBULABULA KEI NA VAKADRODROI MATAU NI WAICA

60. Vakadrodroi matau ni waica
61. Salaniwai
62. iBenubenu
63. Vakatabui ni vakatavako
64. iTavi ni koro ena vakatatabu ni vakatavako
65. Vakacaca ni manumanu
66. Susu manumanu e vale
67. Nona dodonu o koya e vakamavoataki
68. Lewai matau ni iyau ni koro me taracake na bula vakoro
69. Bulu e lomanikoro

TABANA XV – LAWA ME BALETA NA VEIKABULA

70. Susu vuaka ena koro
71. Taqomaki ni ivakasoniwai
72. Vesu manumanu volekata na ivakasoniwai
73. Na vakamakama vakaveitalia
74. Yadravi ni iqoliqoli kei na veikau
75. Leqatubukoso kei na iDrodro

TABANA XVI- LAWA NI VAKAMAU

76. Vale kei na iteitei ni bera na vakamau

TABANA XVII – LAWA BALETA NA VULI

77. Dodonu mera vuli
78. Yadravi ni gonevuli
79. Vakatabu e lomanibai ni koronivuli

TABANA XVIII – LAWA NI VAKADURI BISINISI

80. Tauyavutaki bisinisi se veivoli

TABANA XIX - LAWA ME BALETA NA VEIMAROROI KEI NA TATAQOMAKI

81. Nai tavi ni turaganikoro ena yadravi ni Lawa ena koro
82. iTotogi e tauca na bosa vakoro
83. Veisorosorovi vakavanua

TABANA XX – MURI NI LAWANIKORO

84. iTavi ni Mataveivaqai
85. Ovisa kei na curumi ni koro

TABANA I – IVAKAMACALA TAUMADA

Ulutaga leleka

1. Na Lawatiki qo e rawa ni vakatokai me Lawanikoro 2016 ka taurivaki ena tikinisiga sa vakadeitaka na Minisita ka tabaki ena *iTukutuku Tabaki ni Matanitu* kei na *Na Mata*.

Kaukauwa

2. Na kaukauwa ni Lawanikoro e kovuta ga na iyalayala ni koro.

iBalebale

3. Qo na ibalebale ena Lawatiki, vakavo ke veisautaki me veiganiti-

"Lawatu" – vakaibalebale ena Lawatu ni Veika VakaiTaukei [Wase 120]

"wainiveivakamatenitaki" – e okati kina na wainiveivakamatenitaki kece.

"isulu tawakilikili" – qo na isulu e laurai votu kina na tikiniyago se isulusulu e beci kina na itovo kei na ivakarau ni vanua.

"Cakacaka vakoro" – na iwalewale ni cakacaka vakavanua, teitei, bula raraba se tikobulabula.

"Matabose"- qo na Bose Vakoro.

"iTabaqase"- o ira era sa dua sara na itaba ia e sega ni yalani ina vakawati/dawai se veibiu.

"Veivakamatenitaki" – e tautauvata na kena ibalebale ena Tikina 29 ni Dikiri ni Basulawa 2009.

"Basulawa" – na cala, bucini se okati tu ena cakacaka e togotitaki vakalawa.

"gunu vakasausa" – na revurevu ni wainiveivakamatenitaki se duvani ka vakavuna me vakasausa e dua e na koro.

"duvani" – na waigaganiveivakamatenitaki e tiko ena iKuri 1 ni Lawatu ni Tarovi ni Waigaganiveivakamatenitaki 2004.

"lawa" – okati kina na Lawatu ni Palimedi, Dikiri, Lawasau se Lawatiki.

"qeLe Vakamataqali" – qele e vakaivolataki ena Valenivolavola ni Veitarogivanua kei na Wainiqoliqoli ka taukeni vakamataqali.

"Vakasausa" – qo e okati kina na kaila e lomanikoro, na karakaralevu ka vakasausataki ira na lewenikoro.

"Turaganikoro" – na turaganikoro ka digitaki ena Lawasau 30 ni Veika Vakaitaukei (Tikina kei na Bose ni Yasana) 1996.

"Qele Vakaitokatoka" – qele vakaivolataki ena Valenivolavola ni Veitarogivanua kei na Wainiqoliqoli ka taukeni vakaitokatoka.

"Tui" - turaga se marama iliuliu ni vanua, vakabibi ni sucu kaya, sega ni digitaki se lesi, vakayagataki ena veiyasai Viti.

"Koro" – na itikotiko e toka ena qele vakaitaukei ka tauyavutaki vakavanua se vakalawa se dua na itikotiko sa vakatokai me koro ena Lawatiki ka vakadonuya na Matabose, se dua tale na kena iwalewale sa vakarota na Matabose ka tabaki ena iTukutuku Tabaki ni Matanitu o Viti.

"iyau ni koro" – iyau e taukena na koro.

"yaca ni koro" – yaca ni koro e vakaivolataki ena Valenivolavola ni Veitarogivanua kei na Wainiqoliqoli.

"lewenikoro" – e dua e sa tiko ena koro ka sa qarava tiko na itavi vakoro.

iNaki ni Lawanikoro

4. Me vaka ni virikotori ena Tikina 6 ni Lawatu ni Veika Vakaitaukei Wase 120; na Lawanikoro me:
- (i) vakadeitaka na rokovi kei na maroroi ni veiliutaki vakavanua;
 - (ii) tutaka na rokovi ni lawa, veimaliwai vinaka, veidokai kei na veimaroroi;
 - (iii) taracake na tikobulabula kei na taqomaki ni veikabula;
 - (iv) sauvaka na veiliutaki, itovo kei na ivakarau ni vanua ka vukea meda taukena na noda itikotiko.

TABANA II –KOVUKOVU VAKALAWA NI LAWANIKORO

Kaukauwa vakalawa

5. (i) Na Lawanikoro e salavata kei na yavu ni lawa era sa toka qori;
- (a) Lawatu ni Veika Vakaitaukei [Wase 120];
 - (b) Dikiri ni Basulawa 2009;
 - (c) Dikiri ni iVakarau ni Basulawa, 2009;
 - (d) Dikiri ni Veivakasaurarataki Ena Matavuvale 2009; kei na
 - (e) Dikiri ni Nodra Maroroi na Gone 2010.
- (ii) Ni dua e koko ena lawa qo sa koko tale ga ena Lawanikoro.

Lawanikoro kei na Lawalevu

6. Na Lawanikoro:-

(i) e vakarurugi ena Lawalevu kei na;

(ii) Lawalevu e vauci ira na lewenikoro mera tiko vinaka, tikobulabula kei na bula sautu vakoro.

Vauci vakalawa

7. Na lewenikoro era vauci ena Lawalevu kei na Lawanikoro mera tikovinaka, tikobulabula, kei na bula sautu vakoro.

TABANA III – TAURIVAKI NI LAWANIKORO

Kaukauwa

8. Na lawanikoro e vauci ira na tiko ena loma ni yalayala ni koro, okati tale ga kina o ira era volanikawabula ena koro.

Vakalecalecavi ni Lawanikoro

9. Na vakalecalecava na Lawanikoro e sega ni rawa ni ivadi ena gauna o cala kina.

Railesuvi ni Lawanikoro

10. Na Bose Vakoro me vakaraitaka na nona vakatutu ina veimatabose ni yasana, Valenivolavola ni Yasana; ka me vakadonuya na Matabose ni Veika Vakaitaukei.

TABANA IV – NA VANUA

Na Bose Vanua

11. (1) Na Lawanikoro e rokova na Bose Vanua kei na kena ivakarau, me vaka na kena e vakayacori ena koro, tikina kei na yasana. Na Lawanikoro e doka ka tutaka na lewa ni Bose Vanua ka nona itavi me:-

- i. bosea ena yalo galala na iwali ni leqa e vure mai na veivakatorocaketaki, lotu, kei na vanua;
- ii. walia na veiletitaki ni qele, iqoliqoli, itovo kei na ivakarau vakavanua;
- iii. taracake ka maroroa na itovo, ivakarau kei na bula vakayalo;
- iv. raica na veivakatorocaketaki e vure mai na yavusa/mataqali/tabagone kei na isoqosoqo ni marama ka kena usutu me kauta mai na tiko vinaka;
- v. vakarautaka na igu ni cokonaki me baleta na draki veisau, leqa tubukoso kei na leqa ni kakana.

(2) Ena koro, na turaganiyavusa e iliuliu ni Bose Vanua ka lewe ni nodra matabose na veituranimataqali.

iTavi ni iLiuliu ni Yavusa

12. Na iLiuliu ni Yavusa me vaka ni liutaka na Bose Vanua kei na Bose Vakoro e nona itavi me:-
- (a) kaciva vakawasoma na bose;
 - (b) vakabibitaka na maroroi ni itovo kei na ivakarau ni vanua ka tutaka na taraicake ni bula vakayalo;
 - (c) yalo galala ena gauna ni veileti, ka vukea na iwali ni leqa;
 - (d) tokona na vuli kei na porokaramu e taracake na bula ni itaukei;
 - (e) raica na nodra tiko vinaka na lewenikoro, ka rogoa na domodra;
 - (f) mata ni yavusa ina Bose Vanua ni Tikina.

iTutu lala Vakavanua

13. Na Lawanikoro e kila na bibi ni itutu vakaturaga ena bula vakavanua, ka tutaka na kena tawani na itutu ena iwalewale e matau.

Rokovi ni iVakarau Vakavanua (me vaka na Vakabogidrau kei na so tale)

14. Na Lawanikoro e sega ni vakaukautaka na veiqaqaravi taucoko vakavanua, ia e solia na galala ina tamata yadua me vakatulewa ena dela ni nona rawaka.

iTavi Vakavanua

15. Na itaukei taucoko e tiko na nona itavi vakavanua ka dodonu me qarava.

TABANA V - TURAGANIKORO

iTavi ni Turaganikoro

16. Na itavi ni Turaganikoro me –
- a. tuvana vakamatau na Bose Vakoro ka vakamuria na kena lawa kei na kena iwalewale;
 - b. vakaivolataka na veika e veivosakitaki ena bose vakoro;
 - c. me cicivaka na kena cakacakataki na veika e mau ena bose vakoro;
 - d. vakarautaka na Ripote Vakayabaki ni Koro me veitalanoataki ena Bose ni Tikina. Na ripote me yacova na ika31 ni Tiseba, na gauna yalataki ni ripote na ika15 ni Janueri, ni yabaki tarava,
 - e. vakaivolataka na lewenibose;
 - f. maroroya vinaka na iyou ni koro sa tiko kina na veivakabauti ni bose vakoro.

Turaganikoro e Vakalesilesi Vakamatanitu

17. Me ikuri ni itavi me vaka e virikotori ena Lawasau 28 ni Veika Vakaitaukei (Bose ni Tikina kei na Bose ni Yasana) 1996, na Turaganikoro e vakalesilesi vakamatanitu ka dodonu me:
- i. Vakasokumuna na itukutuku taucoko e gadreva na Matabose ni Veika Vakaitaukei [me vaka na Ripote ni Turaganikoro kei na iVakamacala ni Koro]
 - ii. vakasala matau ena gauna ni bose vakoro me baleta na veivakatorocaketaki;
 - iii. vukea na veiliutaki ena cicivaki ni bose vakoro kei na kena vei komiti, e itavi ni Turaganikoro me vakasavuya na itukutuku taucoko vua na Turaganiyavusa ena vakatutu e vure mai ena matabose qo;
 - iv. qarava na vakalesilesi taucoko vakamatanitu se o ira e tala yani na Rokotui;
 - v. yadravi ira era curuma na koro kei na waqa era vakaruru ena iqoliqoli;
 - vi. raica mera vakaitavi taucoko na lewenikoro ena cakacaka vakoro me vaka e virikotori ena Lawasau 25(4) ni Veika Vakaitaukei 1996.

TABANA VI –BOSE VAKORO

Tauyavutaki ni Bose Vakoro

18. E dodonu me tiko ena koro e dua na Matabose ka vakatokai na Bose Vakoro, na Matabose qo me vukea na Tui ena kena qaravi vakamatau na koro

iTavi ni Bose Vakoro

19. E itavi ni Matabose me:-
- a. Taracake na bula vakailavo ni kawa itaukei;
 - b. Vakaraudaka na ituvatuva me baleta na leqa tubukoso, iDrodro kei na Leqa Vakasauri, na ituvatuva qo me railesuvi ena veiyabaki;
 - c. Vakaraudaka na ituvatuva ni veivakatorocaketaki ena veiyabaki,
 - d. Cakacakataka na ituvatuva me taracake na tikobulabula, veivakavaletaki kei vakadrodroi matau ni wai;
 - e. Cakacakataka na kena vakaliuci na vuli ena kena itagede kece, mera vakila na kena vinaka na lewenikoro;
 - f. Taracake na bula vakayalo ka yavutaki ena ivakarau kilikili kei na ivakavuvuli e vakauqeta na duavata ena bula vakoro;
 - g. Vakarota na kena rokovi na Lawanikoro; na veiliutaki vakavanua, ~~na~~-totogi vakavanua, kei na ivalavala vakavanua;
 - h. Vakasavuya vakamatata na lawa lalai kece, na lewa ni Matabose ni Veika Vakaitaukei; na macala ni Bose ni Yasana kei Bose ni Tikina vei ira na lewenikoro ka raica na kena cakacakataka me taracake na veiliutaki vinaka.

Lewe ni Bose Vakoro

20. Era lewe ni Matabose Vakoro na itaukei ni qele, o ira na biuvuli, okati tale ga kina o ira na itaukei era tiko wavolita na koro ka sega nira volakawabula kina.

Na Bose Vakoro

21. Na Matabose me lewa na gauna ni bose kei na kena ituvatuva, e dodonu me dabe mada ga vakadua ena veivula tolu.

Tiko ena Bose Vakoro

22. E dodonu vei ira taucoko era vakamacalataki ena tikina 20 mera tiko ena Bose Vakoro;-
- (a) na lewenibose, e sega ni rawa ni tiko me vakaraitaka vua na Turaganikoro na vu ni nona na sega ni tiko rawa;
 - (b) Kevaka o sega ni tiko ena bose vakoro ka sega na nomu iulubale o sa basuka na Lawanikoro.

iTotogi ni calata na Bose Vakoro

23. O ira era sega ni tukutuku vua na Turaganikoro ena nodra calata na bose vakoro, mera totogitaki me vaka e virikotori ena lawatiki. (me vakatulewa kina na komiti)

TABANA VII – TAUYAVUTAKI NI KOMITI

Yavu ni komiti

24. Na Bose Vakoro me tauyavutaki ira na komiti mera raica na taraicake ni bula raraba kei na veiliutaki vinaka ena bula vakoro. Na komiti qo mera:-
- i. Solia na nodra ripote kei na vakatutu ina bose vakoro me vakadonui;
 - ii. Lalawaka/veiqaravi me salavata kei na iTuvatuva ni Veivakatorocaketaki;
 - iii. Vakarautaka na itukutuku vakailavo ina Bose Vakoro.

Komiti ni Tikobulabula

25. Na komiti ni Tikobulabula me:-
- i. Maroroya na savasava ni koro;
 - ii. Cakacakataka na gagadre ni Valenivolavola ni Yasana ena vakadrodroi vakamatau ni wai kei na savasava ni ivakata/salasalaniwai/ikeli;
 - iii. Vakaturutaka ina Bose Vakoro na sala me bulataki kina na tikobulabula;
 - iv. Vakamacalataka ina Bose Vakoro kevaka e basuki na lawa ni Tikobulabula.

Komiti ni Lawa

26. Na Komiti ni Lawa me:

- (i) maroroya na lawa ena veigauna kece;
- (ii) raica mera rokova na ivakarau ni vanua na vulagi;
- (iii) vakasavuya na lewa ni Bose Vakoro vei ira na vakaleqai.

Komiti ni Nodra Vakamareqeti na Gone

27. Na komiti qo me:-

- (i) raica mera vuli o ira e dodonu mera se vuli;
- (ii) tutaka mera kua ni vakayagataki, guilecavi se vakamavoataki na gone;
- (iii) vakauqeta na nodra yadravi na gone mai vei ira na itabaqase nuitaki;
- (iv) vakatabuya na vanua era na rawa ni vakaleqai kina na gone ni sega e yadravi ira, qo me vaka na veikau, vanua lala, gaunisala;
- (v) vakauqeta na nodra porokaramu ni nodra vakamareqeti na gone;
- (vi) veitaratara kei na ovisa ke kilakasamitaki nira vakalolomataki se sega ni kauwaitaki na gone.

Komiti ni iTovo

28. E itavi ni Komiti ni iTovo me:-

- (i) vakabulabulataka ka raica na kena matanataki na itovo vakavanua;
- (ii) vakauqeta na kena maroroi na itovo ni koro e sa luluqa na kena matanataki;
- (iii) vakabulabulataka na kena vakadewataki na vuku kei na kilaka vakavanua vei ira na itabagone;
- (iv) vakabulabulataka na vosataki ni vosanivanua.

Komiti ni Vuli

29. Na Komiti ni vuli e tauyavutaki me:-

- i.raica nira vuli taucoko na gone era yabaki ono kauta cake;
- ii.vakauqeta na itikotiko e vakaliuci kina na vuli.

Soqosoqo Vakamarama

30. Na Soqosoqo Vakamarama e tauyavutaki me qarava na marama kei na nodra gagadre ena koro.

Komiti ni Lotu

31. Na komiti qo mera lewena na mata mai na veimatalotu e tiko ena koro ka me:-
- i. raica na nodra vakamura na lewenilotu na lewa ni Bose Vakoro kei na Bose Vanua;
 - ii. dokai na itovo ni vanua ka colati na kena itavi.

Komiti ni iTabaqase/Dawai kei na Vakaleqai vakayago

32. E itavi ni komiti qo me raica ni;
- i. rogoci na nodra cau ina bula raraba, bula vakailavo kei na itovo vakavanua;
 - ii. taqomaki, maroroi ka tutaki na nodra tikobulabula;
 - iii. tokoni ka vukei ena bula vakoro.
 - iv. Yadrava na kena tara na valevakoro me sotava na nodra gagadre ena gauna ni leqa tubukoso

Komiti ni iTabagone

33. Na Komiti ni iTabagone me:-
- i. qarava na veika me baleta na itabagone;
 - ii. cakacakataka na lewa ni Matabose, na vakacoko ni draki veisau kei na lewai matau ni kakana.

Komiti ni Yaubula

34. Na komiti qo me raica na kena lewai matau na iyaubula ka sega ni yalani ga vei ira na yadrava na iqoliqoli kei na veikau, ia me raica na kena vaqacotaki na veivakatorocaketaki lewai matau me tekivu mai ulunivanua me yaco ina waitua loa, ka:-
- i. tuvana na veivakararamataki, veivakasalataki kei na veivuke raraba vei ira na itaukei ni iyaubula;
 - ii. vakarautaka na iTuvatuva ni kena Lewa Matau na iYaubula;
 - iii. vakatututaka na iwalewale ni kena maroroi na iyaubula ina Valenivolavola ni Yasana kei ira na itaukei ni iyaubula;
 - iv. raica nodra iyau
 - v. Cakacakataka e so na iwalewale matau ni kena yadravi na iyaubula.

Komiti ni iLavo

35. Na Komiti ni iLavo e rawa ni tauyavutaki me:-
- i. cicivaka na vaqarailavo;

- ii. ke ganita, tauyavutaka ka cicivaka na iSoqosoqo Duavata ni Vakaturubuilavo;
- iii. vakarautaka na itukutuku vakailavo ina Bose Vakoro ena veivula tolu.

Solesolevaki Vakoro

36. Na Bose Vakoro me taurivaka na Lawasau 25 (3) kei na wasetiki (4) (ii) kei (iii) ni Lawasau ni Veika Vakaitaukei (Bose ni Yasana) 1996.

TABANA VIII – LAW E VAUCA NA BASUKI NI LAWANIKORO

Cala ni kena tabonaki na basuki ni Lawanikoro

37. (a) E itavi ni lewenikoro mera ripotetaka vua na Turaganikoro na basuki ni Lawanikoro.
- (b) O sa na okati mo basuka na Lawanikoro kevaka o sega ni vakaraitaka na cala ena parakaravu (a) ni tikina 37 ni Lawanikoro.

TABANA IX — LAW E TAQOMAKA NA VEILIUTAKI KEI NA ROKOVI NI VANUA

Cudru ena Vanua

38. E sega ni rawa vua e dua na tamata me vakaulubaletaka na cudru, me yavu ni nona basuka na lawanikoro.

Mateni

39. E sega ni rawa vua e dua e mateni ena yaqona ni valagi se dua tale na ka, me yavu ni nona basuka na Lawanikoro.

Vakatabui ni Gunuvi ni Yaqona ni Valagi

40. (a) E vakatabui na gunuvi ni yaqona ni valagi ena lomanibai ni koro, vakavo kevaka sa vakadonuya na Tui ni Vanua.
- (b) E vakatabui na uli uburu e nakoro.

Vakatabui na wainiveivakamatenitaki se cerumi ni veika e tiko kina na wainiveivakamatenitaki.

41. E vakatabui na tea, kania se volitaka na wainimate vakatabui se cerumi ni wainiveivakamatenitaki ena koro.

Butako

42. E cala vakalawa na butako. Okati kina na:
- (i) basuvale kei na curu vakailoa ena nona vale e dua;
 - (ii) taura vakailoa na nona iyau e dua mai na nona vale ka sega ni kila o koya e nona;
 - (iii) cavuta butako na itei ni dua na tamata;
 - (iv) sega ni vakasukara na iyau e kerei mai vua e dua na lewenikoro;
 - (v) sega ni vakasukara na iyau kerei ni koro.

Curu Vakailoa

43. E vakatabui mo curuma vakailoa na koro:-
- i. Kevaka e sega ni dua na ivola ni veivakadonui mai na Valenivolavola ni Yasana;
 - ii. E sega ni kila o Turaganikoro;
 - iii. Curuma vakailoa na vale ka sega ni veivakadonui kina na itaukei ni vale.

Maroroya na kaivesu

44. E vakatabui vakalawa me vakayagataki na koro mera maroroi kina na kaivesu era dro mai valeniveivesu. E itavi ni lewenikoro me ripotetaka vua na Turaganikoro na kaivesu era dro mai se dua ga e cala vakalawa.

iSulusulu

45. Na lewenikoro kei ira na vulagi mera rokova na isulusulu e lomanikoro, me dokai kina na veiliutaki vakavanua, maroroi na veiwekani, ka tutaka na vakabauta vakalotu. Qo e vakatabui;
- a) vakaisala se ubi ulu;
 - b) isulu e sega ni salavata kei na itovo e lomanikoro.

Vakasausa

46. E vakatabui vua e dua me vakatara, vakavuna, se vakadonuya na vakasausa e lomanikoro, qo e okati kina na;
- a) kaikaila kei na kacibale;
 - b) vakosakosa ena vakatagi reitio ena sipika lelevu, ena yaloyalo, iyaya ni vakatagi, se na iyaragi ni vakatagi tale e so; qo e vakasausataka na vakanomodi kei na nodra vakacegu na lewenikoro vakavo ke sa vakadonuya na Tui ni Vanua;
 - c) vakavu ca se veivakasaurarataki

Volai/Bokoci ena iVolanikawabula

47. E itavi ni lewenikoro mera raica ni:-
- a) volai na lewenikoro ena nodra iVolanikawabula;
 - b) ena vuku ni mate, mera lai bokoci ena Volanikawabula.

Tauyavutaki ni Matalotu

48. Ena tauyavutaki ni matalotu ena koro:-
- i. Me dua na ivolakerekere me soli vua na Turaganikoro; me veitalanoataki ena Bose Vanua;
 - ii. Na ivakavuvuli kei na vakabauta vakalotu me salavata kei na bula vakaitaukei;
 - iii. Me tutaka na Dikiri ni Basulawa.

TABANA X- LAWA ME TAQOMAKI IRA NA VAKALEQAI RAWARAWA

VAKAMAREQETI NI GONE

49. Kevaka sa kidava se kilakasamitaka e dua na lewenikoro ni sa vakaleqai, se rivarivabitaka ni na vakaleqai, ka se bera ni dua na lewenikoro sa vakaraitaka vua na Turaganikoro se na Liganilawa na leqa ia;
- (i) me vakaraitaka vei Turaganikoro na leqa
 - (ii) Ripotetaka ena Liganilawa

Veivakamavoataki

50. Me vaka e virikotori ena Dikiri ni Veivakamavoataki ena Vuvale 2009, e cala vakalawa me na: vakamavoataki na yago; veivakasaurarataki ni veiyacovi, vakacacani ni nona iyau e dua, veivakarerei, veivakasaurarataki; vakaraitaka na itovo lolovira, itovo ca, ivakarau vakaisi, votivoti; qo e vakavuna na nodra rere na lewenivanua.
- (1) Kevaka e dua na lewenikoro sa kidava se kilakasamitaka na nona vakamavoataki e dua na lewenikoro, me vakaraitaka vua na Turaganikoro ka me qai ripotetaka na Turaganikoro ena tabana vakalawa me ratou mai dikeva na cala.

TABANA XI – LAWA NI TARAVALA

Veivakadonui ni taravale ena koro

51. Na taravale taucoko e lomanikoro me veivakadonui kina na Bose Vakoro kei na Matabose tale e so e ganiti kina na nodra veivakadonui. Na itaratara kei na taravale me salavata kei na vica na tikina qo:-
- i. iVakarau ni draki;
 - ii. Kaukua ni qele;
 - iii. Sala ni Cagi;

- iv. Uneune;
- v. iVakatagedegede vinaka.

Veiyawaki ni Vale

52. Ena gauna ni taravale na veika qo mera vakamuri:-

- (i) me kua ni lailai mai na 5.5 na mita na veiyawaki ni vale era tara.
- (ii) me kua ni tara na vale ena vanua e rawa ni vakaleqa na tikobulabula, me tuvaki vinaka na salaniwai ena veivakadonui na Tabana ni Bula se Daunivakasala.
- (i) Na vale e tara e lomanikoro me tiko na kena rumunimoce, valenikuro, valenisili kei na valenivo.

Valenivo kei na Salaniwai

53. Ni vakasamataki na vakadrodroi ni waica ena kena taqe, e dodonu me veiraurau kei na levu ni vale. Qo na ivakaro ni taqe ni waica ena kena itagede sara e ra:-

- i. Dua ga na vuvale – e vakatarai e dua na valenivo sova wai;
- ii. E vakadonui me ruasagavulu (20) na vale, dua na taqeniwaica tuvaki vinaka.

Taravale ena vanua luvuluvu

54. Me kua ni dua na fuloa ni vale e lutu mai na ivakarau ni wai me vaka e vakamatatataki tiko ena ikuri qo:-

- i. Ba - 5.0 mita
- ii. Labasa- 2.5 mita
- iii. Sigatoka- 2.5 mita
- iv. Nadi - 6.0 mita
- v. Lautoka- 1.5 mita
- vi. Suva - 1.5 mita
- vii. Savusavu- 1.5 mita
- viii. Nausori- 7.6 mita
- ix. Levuka- 1.5 mita
- x. Tavua - 3.0 mita

TABANA XII – LAWA NI VEIVAKALELECI

Laiseni ni waqa kei na iyaragi ni tataqomaki

55. Na waqa e usa pasidia saumi e dodonu me tiko na nona laiseni. E dodonu me tiko ena waqa na iqaloqalo kei na iyaragi ni tataqomaki me vaqo:-
- a) ivocevoce;
 - b) ikara balavu me karavaka na waqa ena vanua titobu;
 - c) ikelekele;
 - d) laca;
 - e) iloka ni vocevoce;
 - f) inima
 - g) ikuri ni taqe benisini tawa;
 - h) Cina livaliva;
 - i) Sala ni veitaratara

iTavi ni itaukei ni waqa

56. Ena vuku ni tataqomaki, e dodonu vua na itaukei ni waqa me:-
- i. Dikeva na waqa, iyaya ni waqa, ivakaro ni draki kei na ua se mati ni vakarau soko;
 - ii. Tabu me sinai sivia na waqa;
 - iii. Vakaraitaka vua na Turaganikoro ni vakarau biubiu.

Lori kei na rokovi ni koro

57. Ni voleka e nakoro, na lori taucoko mera vakamalua, me rokovi kina na koro ka taqomaki na lewenikoro.

Vakaruru ena iQoliqoli ni iTaukei

58. E dodonu ga me vakaruru na waqa/yota kevaka e tiko vua na ivolatara me vakaruru ena iqoliqoli vakaitaukei, na Turaganikoro me taroga na ivolatara ka vakadeitaka ni dodonu me vakaruru se sega.

TABANA XIII – LAWANA NI CURUMA NA KORO

Tauri tukutuku ni Veivakatorocaketaki/Vakadidike/kei na so tale

59. Na tamata/isoqosoqo se Tabana Vakacakacaka e curuma na koro ka sega ni kila na Turaganikoro e sa curu vakailoa ena koro, vakavo kevaka sa vakadonuya na Valenivolavola ni Yasana se ivolaniveivakadonui ni Tabacakacaka iTaukei.

TABANA XIV- LAWANA E VAUCA NA TIKOBULABULA KEI NA VAKADRODROI MATAU NI WAICA

Vakadrodroi Matau ni Waica

60. Na lewenikoro me raica ni tara vakavinaka na valenivo sovawai, savasava ka matau vinaka na kena ituvaki, qo e veivakadonui kina na Tabana ni Bula kei na veivakasalataki ni Komiti ni Tiko Bulabula.

Salaniwai

61. E itavi ni lewenikoro me raica ni savasava vinaka na ivakata/ikeli me rawa ni drodro vinaka kina na wai e delanivanua ina uciwai se waitui.

iBenubenu

62. Qo na iwalewale ni kena maroroi na benu e nakoro;

a) Vuca;

1. Maroroi na benu me vuca;
2. Kedra na vuaka se toa.

b) Benubenu;

1. Vakamai na benu ena kena vanua;
2. Maroroi ena qaranibenu;
3. Maroroi ena veiqaravi ni Tabana ni Benu e taoni.

c) E tabu vakalawa na benu ca e nakoro, baravi, gusuniwai, uciwai ka rawa ni vakavuna na valeqai ni veikabula ena iqoliqoli.

- d) Na benu taucoko ni koro me maroroi ena kena iwalewale sa vakaraitaki taumada, ke basuki me vakamuri na veika vakalawa ka ripotetaki ena Bose Vakoro tarava.

Vakatabui ni Vakataavako

63. Me vaka e virikotori ena Lawa ni Matanitu e vakatabui na vakataavoko ena vanua e taukeni raraba. Na veivanua qo e vakatabui kina na vakataavako;
- a) valevakoro;
 - b) koronivuli;
 - c) vale e vakayacori kina na bose;
 - d) vale e vakatabuya na itaukei ni vale me vakayacori kina na vakataavako.

iTavi ni koro ena vakatatabu ni vakataavako

64. (i) Me vaka e virikotori ena Tikina 16 ni Dikiri ni Vakataavako 2010, e tabu vakalawa na volitaka:
- a) itibi tavako; se
 - b) na pakete tavoko e lailai mai na 20 na karamu na tavako e tiko iloma.
- (ii) E vakatabui na volitaka na tavako se suki vakavo kevaka o sa volayaca mo volitaka.
- (iii) E dua na tamata e volitaka se veisoliyaka se vakadonuya na volitaki ni tavako ka sega ni volayaca me vaka e virikotori ena Tikina 23 ni Dikiri ni Vakataavako 2010 e sa cala vakalawa, me tau vua na kena itotogi.

Vakacaca ni manumanu

65. (a) Kevaka e dua na manumanu e taukena e dua na lewenikoro e dro ka lai vakacaca ena dua na iteitei, e tu na dodonu vua na itaukei ni iteitei me vakamatea, lai vakaraitaka vua na itaukei ni manumanu me lai vagalalataka mai na manumanu ena vanua e mate tu kina.
- (b) Kevaka e sega ni lai kauta mai na itaukei ni manumanu ena lomaniono(6) na aua, sa rawa vua na itaukei ni teitei me vakayagataka na lewenimanumanu.

Susu Manumanu e Vale

66. (a) E vakatarai na susuga na manumanu e vale. Sa itavi ni vuvale me vakania ka raica me kua ni vakadukaduka na manumanu e lomanikoro se kauta mai na tiko vakaca ena lomanikoro.
- (b) Kevaka sa veivakamavoataki na manumanu susu ka kauta mai na tiko vakaca e lomanikoro, na kena itaukei me vakamatea na nona manumanu.

Nona dodonu o koya e vakamavoataki

67. Kevaka e dua na lewenikoro e laukati vakaca mai na koli e taukena e dua tale na lewenikoro, e dodonu me rau veivosovosoti, ke sega sa rawa ni biu ena liganilawa me vaqaqai.

Lewai matau ni iyau ni koro me taracake na bula vakoro

68. E tabu vakalawa na vakacacana na vanua kei na iyau e vukeya na vakadrodroi ni wai, livaliva, talevoni, vakasavuitukutuku, okati tale ga kina na veivuke ni matanitu me baleta na veivakatorocaketaki kei na tiko vinaka ni lewenikoro.

Bulu e Lomanikoro

69. Na lewenikoro taucoko me bulu ena ibulubulu, e tabu na bulu e lomanikoro.

TABANA XV – LAWA ME BALETA NA VEIKABULA

Susu vuaka ena koro

70. E tabu vakalawa me tara na bainivuaka ena vanua qo:
- i. lomanikoro;
 - ii. batiniwai se volekata na ivakasoniwai;
 - iii. Na bainivuaka me kua ni lailai mai na 50 na mita na kena yawa mai nakoro.

Taqomaki ni iVakasoniwai

71. E tabu vakalawa na kena vakayagataki na wainimate ni teitei ena vanua volekata se delana ka rawa ni vakaleqa na ivakasoniwai.

Vesu manumanu volekata na ivakasoniwai

72. E tabu vakalawa na vesu manumanu volekata na ivakasoniwai.

Na vakamakama vakaveitalia

73. E tabu vakalawa na vakamakama vakaveitalia ena lomanikoro.

Yadravi ni Qoliqoli kei na Veikau

74. O ira na yadrava na iqoliqoli kei na veikau mera vakadonui ena Bose Vakoro; na nodra itavi me veidonui kei na Lawatu ni Qoliqoli kei na Veikau.

iTuvatuva ni Leqatubukoso kei na iDrodro

75. Na koro taucoko me tiko na nona ituvatuva ni leqatubukoso kei na idrodro ena gauna ni leqa.

TABANA XVI – LAWA NI VAKAMAU

Vale kei na iteitei ni bera na vakamau

76. Ni bera ni dua e vakamau, e dodonu me sa tiko rawa na nona vale kei na nona iteitei me rawa ni vukea kina na nona vuvale.

TABANA XVII – LAWA BALETA NA VULI

Dodonu mera vuli

77. (a) Na gone e tiko ena yabaki ni gonevuli, me vuli e koronivuli.
(b) Ke rawa, na gone me vuli ena sovanivuli ni bera ni lai yabaki dua.

Yadravi na Gonevuli

78. Na itubutubu kei na dauniveisusu e dodonu me raica na nodra yadravi na gone.

Vakatatabu e lomanibai ni koronivuli

79. E tabu vakalawa vua e dua me curuma na lomanibai ni koronivuli, vakavo ke sa veivakadonui na Qasenivuli Liu se Matabose ni Koronivuli.

TABANA XVIII– LAWAN NI VAKADURI BISINISI ENA KORO

Tauyavutaki bisinisi/veivoli

80. Na vakaduri bisinisi/veivoli e rawa ni vakayacori ena koro kevaka sa vakadonuya na bose vakoro. Ena vuku ni vakatubuilavo/veivoli lelevu e vinaka me kila na Valenivolavola ni Yasana na sasaga qori.

TABANA XIX – LAWAN ME BALETA NA VEIMAROROI KEI NA TATAQOMAKI

Nai Tavi ni Turaganikoro ena yadravi ni Lawa ena Koro

81. Na tikina qo e solia na kaukaua vua na Turaganikoro me cakacakataka na Lawanikoro ena;
- a) nodra vakararamataki na lewenikoro mera kila, rokova ka muria na Lawanikoro;
 - b) nodra vakatututaki ina Bose Vakoro na lewenikoro era rawa nira raica ni vakamuri ni Lawanikoro;
 - c) nodra vaqaqai taumada o ira era basuka na Lawanikoro;
 - d) nodra ripotetaki na tamata era basulawa.

iTotogi e tauca na Bose Vakoro

82. Na itotogi me veiraurau kei na cala ena yavu qo:-
- (i) cakacaka ena koro me vaka na teitei, sasamaki e lomanikoro;
 - (ii) ena vuku ni sega ni tiko ena bose vakoro, e rawa ni lavaki na ilavo;
 - (iii) kevaka e gadrevi, me biu ena liganilawa;
 - (iv) kei na so tale.

Veisorosorovi vakavanua

83. Na cakacaka ni veisorosorovi kei na tiko vinaka e vakauqeti me vakayacori wasoma, ia kevaka sa tiko ena liganilawa me kua ni ivakatatao na cakacaka ni veisorosorovi.

TABANA XX - MURI NI LAWANIKORO

iTavi ni Mataveivaqai

84. Na Bose Vakoro me digitaka e dua me liutaka na veivaqai vua e dua e basuka na Lawanikoro ka vakatura na itotogi me vakatauca na Bose Vakoro.
- i. Na Bose Vakoro me tauca ga na totogi kevaka e kila ni cala qo ena sega ni gadrevi kina na Liganilawa.
 - ii. Na Lewa ni Mataveivaqai me na vakadonuya na Bose Vakoro ni sa vakarogotaki oti ina Bose Vanua.

Ovisa kei na curumi ni koro

85. Na ovisa me soli vua na galala me qarava na nona itavi ena lomanikoro.

.....
Matabose ni Veivaka Vakaitaukei